

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 939

Серія: Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки

Випуск 14

Серія започаткована 1996 року

Харків 2011

УДК [193+130,2](477)(06)
ББК 63.3(4 Укр.)+71.05
В38

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №2 від 25 лютого 2011 р.)

Вісник включає статті та матеріали, підготовлені викладачами і науковцями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Головна увага приділена дослідженню особливостей історіографічного процесу, методологічним питанням, історії та культури України IV – XX ст., регіональним студіям.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. В.В. Кравченко (відп. ред),
д. іст. н., проф. В.І.Танцюра (заст. відп. ред.),
д. іст. наук, проф. Д.М. Чорний (відп. секр.),
д. іст. н., проф. В.А. Греченко;
д. іст. н., проф. В.В. Калініченко,
д. іст. н., проф. Р.І. Киричок,
д. іст. н., проф. В.В. Лантух,
д. іст. н., проф. В.В. Петровський,
к. іст. наук, проф. В.І. Семененко,
д. ф. н., проф. Я.М. Білик,
д. ф. н., проф. Н.С. Корабльова,
д. ф. н., проф. О.М. Куць,
д. ф. н., проф. І.З. Цехмістро,
д. ф. н., проф. І.В. Карпенко,
д. іст. н. проф. С.О. Наумов,
д.ф.н., проф. Л.В. Стародубцева.,
к. ф. н., доц. М.В. Чугуєнко.

Адреса редакційної колегії: 61077, м. Харків, пл.Свободи,6, ХНУ,
кафедра українознавства кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: siu@univer.kharkov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006 р.

Статті прорецензовано

Видається за сприяння Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ IV-XX СТ.

Пархоменко М. В.

Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона) 7

Чугуй Т. О.

Роль і значення діяльності перших Ростиславовичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві 13

Ісаєв Т. О.

Московська сторожова служба на території Південної Слобожанщини в XVI ст. 22

Маслов М. П.

Кустарна металообробка як важлива складова соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX – першій третині XX ст. 33

Домановська М. Є.

Василь Карлович Надлер (1840-1894) як візантиніст 39

Чорний Д. М.

Перший Всеросійський з'їзд представників міст з питань поліпшення міських фінансів про виділення міст в самостійні земські одиниці: обговорення концепції та програми дій 49

Калініченко В. В.

Оренда землі в українському селі в роки НЕПУ (1921-1929 рр.) 54

Олянич В. В.

Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР у 20-х рр. XX ст. 66

Домановський А. М.

Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007-2009 рр. 72

Удовенко Л. О.

Значення та роль антропонімів у мові творів красного письменства (на матеріалі історичного роману Павла Загребельного «Диво») 93

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

Альков В. А.

У боротьбі за відвідувача: становлення прийомів комерційної діяльності в закладах дозвілля м. Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастролюї єврейської трупи Фішзона у Харкові на початку XX століття 110

Подгорна О. Б.

Фінансово-економічне становище монастирів Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. 118

Соколовська Ю. В.

Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть 124

Логовський І. М.

Діяльність земських органів влади Харківської губернії з впровадження та розвитку на селі земського взаємного страхування від вогню (друга половина XIX ст.) 130

Устименко О. М.

Харківська радянська школа-інтернат для незрячих дітей у міжвоєнний період (20 – 30-ті рр. XX ст.) 137

Протасова І.

Питання про статус кримськотатарського народу: міжнародні норми про «корінні народи» та дискусії в сучасній українській історіографії 141

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА УКРАИНЫ IV- XX СТ.

Пархоменко М. В.

Древние памятники жилых строений на территории современной Украины
(на примере византийского Херсона)..... 7

Чугуй Т. А.

Роль и значение деятельности первых Ростиславовичей в развитии державообразующих
процессов в Галицком княжестве 13

Исаев Т. А.

Московская сторожевая служба на территории Южной Слобожанщины в XVI в. 22

Маслов Н. П.

Кустарная металлообработка как важная составляющая социально-экономического
развития Украины во второй половине XIX – первой трети XX ст. 33

Домановская М. Е.

Василий Карлович Надлер (1840-1894) как византист 39

Калиниченко В. В.

Аренда земли в украинском селе в годы нэпа (1921-1929 гг.)..... 49

Черный Д. Н.

Первый Всероссийский съезд представителей городов по вопросам улучшения
городских финансов о выделении городов в самостоятельные земские единицы:
бсуждение концепции и программы действий 54

Олянич В. В.

Создание и деятельность кооперативов кустарей-предпринимателей
в СССР в 20-е гг. XX в. 66

Домановский А. Н.

Проблемы византистики в диссертационных исследованиях, защищенных
в Украине в 2007–2009 гг. 72

Удовенко Л. О.

Значение и роль антропонимов в языке произведений художественной литературы
(по материалам исторического романа Павла Загребельного «Диво»)..... 93

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Альков В.А.

В борьбе за посетителя: становление приемов коммерческой деятельности
в учреждениях досуга г. Харькова в конце XIX – начале XX в. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастроли еврейской труппы Фишзона в Харькове в начале XX века 110

Подгорная Е. Б.

Финансово-экономическое положение монастырей Харьковской епархии
второй половины XIX – начале XX в. 118

Соколовская Ю. В.

Ольгинский приют в Харькове в конце XX – в начале XX века..... 124

Логовский И. Н.

Деятельность земских органов власти Харьковской губернии по внедрению и развитию
в сельской местности земского взаимного страхования от огня (вторая половина XIX в.) 130

Устименко А. Н.

Харьковская советская школа-интернат для слепых детей в межвоенный
период (20 – 30-е гг. XX в.)..... 137

Протасова И.

Проблема статуса крымскотатарского народа: международные нормы
о «коренных народах» и дискуссии в современной украинской историографии..... 141

CONTENT

HISTORIOGRAPHY, HISTORY AND CULTURE OF UKRAINE IV – XX CENTURIES

Parhomenko M. V.

Ancient Monuments of Residential Buildings in Territory of Modern Ukraine
(on an Example of the Byzantine Cherson) 7

Chuguy T. O.

The Role and Significance of the Activity of the First Rostislavs in the Development
of State-forming Processes in Galitch Principality 13

Isaev T. O.

Guard Service of the Moscow State on the Territory of South Slobozhanshchina in the 16 century 22

Maslov M. P.

Handicraft Metal-Working as an Important Part of Socio-Economic Development of Ukraine
at the Second Half of 19 – the First Third of 20 century 33

Domanovskaya M. Y.

Vasily Karlovich Nadler (1840-1894) as a Byzantinist 39

Chorniy D. M.

The First All-Russian Congress of Cities Concerning Improvement of the Urban Finances
About Separation of Cities to a Distinct Administrative Units: Discussion
of Conception and Program of Actions 49

Kalinichenko V. V.

The Land Lease in Ukrainian Village During the NEP (1921-1929) 54

Olyanych V. V.

Establishment and Operation of Cooperatives Handicraftsman Entrepreneurs
in the USSR in the 20's XX century 66

Domanovsky A. M.

The Problems of Byzantine Studies in the Dissertational Researches, Protected
in Ukraine within 2007–2009 72

Udovenko L. A.

A Value and a Role of Antroponimes in a Language of Fiction Products (on Basis
of Paul Zagrebelny's Historical Novel «The Miracle») 93

REGIONAL STUDIES

Alkov V. A.

In the Struggle for a Visitor: the Formation of the Methods of the Commercial Activity
in the Leisure Institutions of Kharkiv City at the Late 19th to the Early 20th Century 102

Poliakova Yu. Yu.

Guest Performance of Fischson's Jewish Theater Company in Kharkiv in the early 20th century 110

Podgornaya E. B.

Financial and Economic Position of Monasteries of the Kharkiv Diocese
of late 19th – early 20th centuries 118

Sokolovska U. V.

Kharkiv Olga Shelter in the late 19th – early 20th century 124

Logovskiy I. M.

Activities of County Government Kharkiv Province in the Implementation and Development
of Provincial Mutual Insurance Against Fire (second half of the 19th century) 130

Ustimenko A. N.

Kharkiv Soviet Boarding School for Blind Children During the Interwar
Era (20-30-ties of 20th Century) 137

Protasova I.

The Question of Crimean Tatar People's Status: International Norms for
the «Indigenous People» and Discussions Within Modern Ukrainian Historiography 141

УДК 930.1:94(100)«653»:929 Надлер

М. Є. Домановська
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВАСИЛЬ КАРЛОВИЧ НАДЛЕР (1840-1894) ЯК ВІЗАНТИНІСТ

У статті здійснено спробу історіографічного аналізу творчого доробку професора Харківського університету В. К. Надлера (1840-1894) в контексті розвитку вітчизняної та світової візантиністики в цілому і візантиністики у Харківському університеті зокрема. Особливу увагу приділено праці «Юстиніан і партії цирку в Візантії» (1876). Визначено причини, що спонукали В. К. Надлера, який не був професійним візантиністом, звернутися до таких проблем візантійської історії, як партії іподрому у Константинополі, повстання Ніка, криза Візантійської імперії за доби Хрестових походів і політика Алексія Комніна, виправдання «Візантії» і «візантизму».

Ключові слова: В. К. Надлер, візантиністика, візантизм, партії цирку.

В статье предпринята попытка историографического анализа научного наследия профессора Харьковского университета В. К. Надлера (1840-1894) в контексте развития отечественной и мировой византистики в целом и византистики в Харьковском университете в частности. Особое внимание уделено работе «Юстиниан и партии цирка в Византии» (1876). Определены причины, побудившие В. К. Надлера, который не был профессиональным византистом, обратиться к таким проблемам византийской истории, как партии ипподрома в Константинополе, восстание Ника, кризис Византийской империи в эпоху крестовых походов и политика Алексея Комнина, оправдание «Византии» и «византизма».

Ключевые слова: В. К. Надлер, византистика, византизм, партии цирка

The article dwells on the historiography analysis of the works by the professor of Kharkov University V. K. Nadler (1840-1894) in the context of development of Byzantine Studies in Russian Empire and in the world and especially Byzantine Studies in Kharkov University. The main attention is paid on the work «Justinian and Circus' Parties in Byzantium». The causes has been analyzed, why Nadler, who wasn't a professional byzantinist, addressed to such problems of Byzantine history as Hippodrome's Parties in Constantinople, Nika's Revolt, Crisis of Byzantine Empire during Crusades and Alexey Comnin's policy, justifying of «Byzantium» and «Byzantism».

Key words: V. K. Nadler, Byzantine Studies, Byzantism, Circus' Parties.

Посилення уваги дослідників до історії певної наукової дисципліни, її витоків, становлення і розвитку є закономірним наслідком сучасного стану цієї галузі наукових знань, передусім у випадках, коли йдеться про відродження й поновлення наукових традицій, тяглість наукових напрямів та шкіл. З огляду на це цілком зрозумілим є засвідчений численними статтями і низкою дисертаційних робіт посилений інтерес науковців до історії візантиністики в Україні [див.: 59; 65; 66; 69; 31; 32; 33; 35 та ін.], оскільки останнє переживає зараз етап інституціоналізації в межах професійної української історичної спільноти, активно визначаючи своє місце, роль і значення у регіональному та світовому контексті. Сподіваємося, зараз уже можна говорити, що гіркі ремствування Л. Таран про відсутність в Україні шкіл візантиністів (поряд із відсутністю шкіл античників і медієвістів) [57, с. 26] уже не відповідають дійсності. Поза сумнівом, вивчення історії розвитку цієї наукової дисципліни є важливою і навіть необхідною умовою для такого роду самоусвідомлення та самовизначення сучасних українських візантиністів.

Важливим у зазначеному контексті є звернення до історії локальних осередків візантиністики в Україні за часів становлення цієї наукової дисципліни у другій половині XIX – на початку XX ст., одним із яких, поряд з Київським та Новоросійським, є Харківський університет. Це тим більше актуально тому, що саме Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна стає зараз одним із провідних осередків сучасної української візантиністики. Відроджуючи традиції, закладені

такими науковцями, як В. К. Надлер, М. С. Дринов, М. О. Лавровський, О. П. Зернін, Є. К. Рєдін, В. В. Савва, Є. О. Черноусов, Ф. І. Шміт та інші [див.: 54; 29; 30; 36 та ін.], нинішні харківські візантиністи приділяють особливу увагу соціально-економічній історії Візантії [53; 4; 14], а також дослідженню візантійського Херсона в археологічному, культурному та мистецтвознавчому контексті [52; 24; 60].

Виходячи з цього, на першорядну увагу заслуговують дослідження попередниками саме цих тем, оскільки це дозволяє прослідкувати спадкоємність традицій харківської візантиністики. Одним із перших в їхньому переліку, безумовно, має бути праця Василя Карловича Надлера (1840-1894) «Юстиниан и партии цирка в Византии» [47], у якій автор студіює питання суспільного устрою ранньовізантійської імперії. Учень В. К. Надлера А. С. Вязигін назвав її однією з найбільш значущих праць автора, яка дає чудову картину Царгорода і у яскравих, правдивих рисах зображує образ візантійського самодержця [8, с. 283]. Це єдина робота вченого, присвячена саме візантійській тематиці, але їй вдалося набути популярності та на значний час стати хрестоматійною.

Попри те, що історія харківської візантиністики вже ставала предметом розгляду науковців [див. 54; 29; 30; 36 та ін.], значення саме цієї монографії у творчому доробку В. К. Надлера не досліджувалося спеціально, а окремі пасажі про науковця в цих працях мали переважно узагальнювальний характер і подавалися в контексті розвідок більш широких тематично і хронологічно. Такими само були й окремі згадки про це дослідження в працях з історії церковних димів та факцій [67, с. 23-26; 64, с. 8; див. також: 13], а також з історії російської історичної науки, зокрема й візантиністики [69, с. 5-6]. Показово, що в оглядовій праці з історії візантиністики, підготовленій Г. Л. Курбатовим [21], ім'я В. К. Надлера навіть не згадується.

Водночас поодинокі статті, спеціально присвячені постаті В. К. Надлера, майже не приділяють уваги його візантиністичним студіям [37; 16; 17; 55]. Насамкінець необхідно згадати спеціальні розвідки з історіографії візантійських церковних партій (фракцій іподрому), у яких праця Василя Карловича характеризується хіба що в найзагальніших рисах [1-3]. Єдиним винятком можуть вважатися розвідки С. І. Лимана та С. Б. Сорочана [див.: 27; 28; 29; 30; 34; 38], у яких, втім, візантиністичний доробок В. К. Надлера розглядається в контексті більш широких завдань цих праць і, з огляду на це, так само не є вичерпним.

Зазначене додатково посилює актуальність теми і, водночас, свідчить про її недостатнє розкриття попередніми дослідниками, а також дозволяє спробувати оцінити місце і значення візантиністичного доробку В. К. Надлера в контексті розвитку світової і вітчизняної візантиністики в цілому, а також харківської зокрема.

Видане у 1876 р. наукове дослідження Василя Карловича з історії суспільного устрою ранньовізантійської імперії цікаве передусім тим, що воно вповні відображає усі риси, притаманні вітчизняній візантиністиці середини XIX ст. Перш за все зазначимо, що В. К. Надлер не був вузькофаховим візантиністом, що цілком вписується в контекст становлення тогочасного вітчизняного візантиністичного вчення. Досліднику належить низка праць із всесвітньої історії, з яких передусім заслуговують на увагу такі праці, як багатотомна монографія «Император Александр I и идея Священного союза» [43], а також книги «Причины и первые проявления оппозиции католицизма в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в.» [46], «Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV» [41], «Меттерних и европейская реакция» [45]. Нарешті, чи не найближчою хронологічно є сходовознавча розвідка дослідника «Культурная жизнь арабов в первые века Геджире (622-1100) и ее выражение в поэзии и искусстве» [44], яка стала об'єктом досліджень Л. О. Чувпило [див.: 68] та С. І. Лимана [28, с. 520-522; 26, с. 147-148].

Дотичної до візантійської історії тематики Василь Карлович торкається також у присвяченій проблемі хрестових походів праці «История крестовой эпохи» [42]. У ній дослідник наголошує, що «Алексій Комнін вирішив скористатися силами Заходу в своїй боротьбі з мусульманським світом», але не слід припускати, що він навмисне зробив хрестовий рух таким, яким він став надалі, «він піклувався лише про допоміжні загони, що надали б йому можливість відтіснити турків з найближчих околиць столиці» [42, с. 44]. Алексій I Комнін (1081-1118) зумів за десятиліття свого правління «відновити майже в колишніх кордонах імперію, а також відновити і внутрішній устрій держави. Проте Візантія все одно переживала кризовий період. Через це, – зазначав В. К. Надлер, –

зрозуміло, яких непоправних наслідків через хрестові походи могла зазнати тільки-но відреставрована держава». До того ж, на думку вченого, більшість попередніх дослідників хрестової доби розглядали перехід хрестоносців через візантійські території винятково з франкської точки зору, звинувачуючи Алексія Комніна у недалекоглядній, короткозорій і разом із тим підступній та ганебній політиці. На їхню думку, візантійському імператорові залишався лише шлях об'єднання з хрестоносним військом. Лише так імператор зумів би скористатися з хрестових походів та забезпечити імперію від катастрофи початку XIII століття.

На противагу попередникам В. К. Надлер зауважував, що «між такими протилежностями, як Візантія та хрестоносці, не могло бути й мови про об'єднання» [42, с. 80]. Науковець вважав, що з боку василевса було би розумнішим триматися осторонь цієї військової кампанії, не брати в ній участі, намагатися якнайшвидше звільнити імперію від спустошливого перебування в ній численного ворожого війська [42, с. 81].

Широке коло інтересів дослідника, яке демонструють ці «позавізантиністичні» праці, свідчить про периферійність візантинології для його наукового доробку. Таким чином, історія візантійських партій цирку за доби імператора Юстиніана I Великого (527-565), яка є єдиною візантиністичною розвідкою науковця, – це швидше виняток у творчому доробку В. К. Надлера, який не був професійним візантиністом.

Розвідка була переробленим текстом, створеним на основі університетської актової промови, і, як справедливо зауважував Є. О. Черноусов, хибувала відсутністю посилань на оригінальні першоджерела [67, с. 23-24]. У зв'язку з цим не дивно, що значною мірою вона базувалася на працях попередників, перш за все на німецькомовній книзі В. А. Шмідта [75]. При цьому подекуди книга В. К. Надлера була переказом, а подекуди, за справедливим зауваженням О. О. Чекалової, мало не дослівним перекладом праці В. А. Шмідта російською мовою [64, с. 8, прим. 1].

Подібно до В. К. Надлера значна частина тогочасних російських візантинологів прийшли до візантинознавства з інших розділів історичної науки, передусім – з класичної (давньогрецької та давньоримської) історії та філології. Як зазначав І. П. Медведєв, ці науковці, «присвятивши антикознавству початок і першу половину своєї наукової кар'єри, захистивши, як правило, з античності магістерські і докторські дисертації і дійсно збагативши вітчизняне антикознавство своїми неминущими за цінністю роботами, вони потім здійснили глибокий відхід у «глибоку візантиністику» – цікаве явище, причини якого ще потребують з'ясування» [40, с. 7].

Імовірно, їхнє звернення до візантиністики було обумовлене певним соціальним замовленням, швидше за все – зацікавленістю православного суспільства Російської імперії історією тієї цивілізації, яка справила потужний духовний і культурний вплив на розвиток східнослов'янських народів. Це диктувало певні умови і межі досліджень, встановлювало відповідні «правила гри», які, усвідомлено чи позасвідомо, мали приймати історики-візантиністи. Вони, очевидно, полягали у позитивному, компліментарному висвітленні історії Візантійської імперії, високій оцінці її історичного значення і залишеного спадку. Саме це соціальне замовлення, на нашу думку, й обумовило звернення до історії Візантії й для В. К. Надлера.

З другого боку, над істориками середини XIX ст. продовжувало тяжіти вкрай негативне сприйняття Візантії й усього візантійського, закладене у європейській історичній та філософській думці за доби Просвітництва і усталене завдяки праці Едварда Гіббона «Історія занепаду і падіння Римської імперії» [72]. В підрозділі однієї з глав цієї багатотомної праці, промовисто названому «Бідність візантійської історії», автор зазначав, зокрема, що «піддані Східної імперії, які засвоїли і збезчестили назви греків і римлян, являють мляву одноманітність нищих вад, для яких не можна знайти виправдання у притаманних людській натурі слабкостях і в яких не видно навіть тієї енергії, яка надихає видатних злочинців» [10, с. 184].

Така характеристика серйозно підважувала привабливість візантійської історії як предмета дослідження, і через те, що вітчизняна позитивістська історична наука того часу, орієнтована на західноєвропейські стандарти історіописання, перебувала під потужним впливом просвітницьких ідеалів, нею не можна було просто знехтувати. До того ж на російському ґрунті цю дифамаційну характеристику Візантії давав філософ-західник П. Я. Чаадаєв, який називав «розтлінну Візантію»

«предметом глибокої зневаги» західноєвропейських варварських, але тим не менше прогресивних навіть у цьому своєму варварстві народів [62, с. 30].

З огляду на це не дивно, що, звертаючись до історії Візантії як предмета спеціального дослідження, В. К. Надлер намагався спростувати те зневажливе ставлення до «візантизму», яке було викликане лише однією згадкою про нього, коли «візантизм» розуміли як «китаїзм» на європейському ґрунті – тисячолітню агонію суспільства (пряма відсилка до праці Е. Гіббона – М. Д.), що не може померти, але й не може вижити» [47, с. 1]. Зазвичай із «візантизмом» пов'язувалися такі риси: «деспотизм, відсутність будь-якого життя, німе рабство мас, відсутність будь-яких «моральних первнів», панування догматичних химер. Але ж за такої зневажливої і принизливої характеристики абсолютно незрозумілим феноменом ставало довге існування Візантійської імперії, яке тривало ще тисячоліття після падіння Римської імперії на Заході. Суто негативно трактувалося ортодоксальне, православне християнство візантійського зразка, яке, поза сумнівом, було морально-духовним стрижнем ромейського суспільства, саме тим «моральним первнем», про відсутність якого писав Е. Гіббон.

Дійсно, твердження Е. Гіббона про понад десять століть занепаду і руйнування імперії, яка тим не менше продовжувала існувати, насправді виглядали дивно. Варвари приходили і зникали, а Імперія зберігалася. Пояснюючи цей факт, В. К. Надлер намагався спростувати спроби західних вчених пояснити надзвичайну живучість Візантії винятково зовнішніми факторами, такими як вигідне географічне положення, мирні відносини з сусідами-слов'янами, наявність доброї системи укріплень Константинополя. Наближаючись до думки сучасних візантиністів, дослідник зосереджувався передусім на внутрішніх причинах незламності Візантійської імперії. Заперечуючи провідний вплив географічного фактору, він наголошував, що «в основі візантійської держави лежав великий принцип, успадкований від римлян», а саме принцип постійного оновлення ослаблених сил «свіжими варварськими елементами» [47, с. 11].

За такої системи на провідні посади в імперії призначалися люди не за походженням, а за здібностями. Як про це писав В. К. Надлер, у Візантії довгий час походження не мало жодного значення, натомість «особисте достоїнство означало все» [47, с. 10-13]. У сучасній візантиністиці це явище отримало усталену назву «вертикальної соціальної мобільності». Існування виборного характеру імператорської влади, на думку вченого, теж позитивно впливало на обмеження деспотизму і сваволі самодержця, а відомий своїми масштабами і суворого організацією візантійський бюрократичний апарат вчений називав головним суб'єктом влади [47, с. 12-13]. Фактично, В. К. Надлер першим у вітчизняній історіографії почав закладати фундамент сучасного розуміння основ візантійської цивілізації [28, с. 508-509].

Дослідник наголошував, що Візантія не перебувала в ізоляції, вона виживала й розвивалася у самому центрі надзвичайно живого та різноманітного політичного світу [47, с. 3]. Саме цей факт став останнім часом предметом пильної уваги дослідників, що знайшло своє вираження, зокрема, у відомому збірнику статей «Византия между Западом и Востоком» [7], у передмові до якого Г. Г. Литаврін зазначав: «Величезна імперія, розташована на кордоні між Європою і Азією, впродовж меншою мірою семи століть (з IV до початку XIII) відігравала важливу, часом провідну роль у економічному, політичному і культурному житті народів середньовічної Європи і країн Близького Сходу» [39, с. 5].

Подібно до В. К. Надлера, позитивне значення Візантії доводили в середині XIX ст. й інші історики, які не були фаховими візантиністами. Зокрема, видатний російський медієвіст, спеціаліст із західноєвропейського середньовіччя Т. М. Грановський, зазначав: «Чи потрібно говорити про важливість візантійської історії для нас, росіян? Ми прийняли від Царгороду кращу частину народного спадку нашого, тобто релігійні вірування і начала освіти» [11, с. 378; див.: 5; 6, с. 78-79; 21, с. 75-76].

Отже, роздуми В. К. Надлера щодо значення Візантії аж ніяк не були оригінальними і цілком вписувалися в загальний контекст (навколо)візантиністичного історіописання того часу. Таким чином Василь Карлович намагався виправдати і поняття «візантизму», звертаючись до популярної на той час на Заході полеміки про «візантинізм як китаїзм на європейському ґрунті», «потворний деспотизм», «тисячолітню агонію Візантії». Порівнюючи «візантизм» із «деспотизмом», дослідник

робив висновок, що «Візантія ніколи не була деспотією у сенсі держави давнього та нового Сходу» [47, с. 17]. Він переконливо доводив, що імператорська влада не була абсолютно необмеженою, і це виявлялося, зокрема, у відсутності закону про престолонаслідування, а імператорська діяльність мала співвідноситися і коригуватися бюрократією, церквою, армією і партіями цирку, і таким чином залежала від них.

Як видається, саме «виправдання» Візантії і «візантизму» у вступній частині наукової праці було для В. К. Надлера одним із ключових моментів його праці. Саме тут він є найбільш самостійним, а увесь подальший виклад історії партій цирку та повстання Ніка, базований значною мірою на праці В. А. Шмідта, мають підтвердити його тезу про церковні фракції як важливі інститути, що протистояли імператорській владі, обмежували її повновладдя і перешкоджали становленню самодержавного свавільного деспотизму на візантійському ґрунті. Саме у цирку та його партіях вбачав дослідник присутність політичної свободи в житті ромейів [47, с. 20]. На це звернув увагу С. І. Лиман, зауваживши, що тон книзі В. К. Надлера задає концепція Дж. Фінля [71], який спростовував твердження Е. Гіббона. «Вплив Д. Фінля пояснює численні твердження і висновки харківського історика, які, поза сумнівом, можуть вважатися передовими і прогресивними у тогочасній вітчизняній візантиністиці» [28, с. 508]. Цей справедливий висновок цілком підтверджується порівнянням характеристики «візантизму» у В. К. Надлера зі сприйняттям «візантинізму» у його молодших сучасників і наступників [49; 50]. Так само це твердження підтверджується і порівнянням пропонованої науковцем концепції візантійської державності з концепціями російських візантиністів останньої чверті XIX – початку XX ст. [61].

Увесь подальший виклад матеріалу з історії ранньовізантійських церковних партій історик підпорядковує своїй концепції «виправдання візантизму». Цікавим у цьому контексті видається вже його твердження про те, що у Римі, звідки традиції церковних розваг прийшли до Візантії, видовища використовувалися імператорами як засіб приспання політичних пристрастей і відволікання суспільної уваги від значно важливіших питань. Натомість у Константинополі вони стали формою, у яку вилилася пристрасть греків до громадського, публічного життя [47, с. 17]. Візантійські церковні партії В. К. Надлер розцінював як повноцінні політичні установи, кожна з яких мала власну політичну та церковну програму і об'єднувала десятки тисяч осіб [47, с. 19-20]. Мали вони й власну символіку, закріплену у кольорах уніформ візників, що брали участь у перегонах на іподромі.

Усього таких партій нараховувалося чотири, причому дві з них – левкі і русії (білі та червоні) – формувалися з мешканців власне Константинополя і тому як городяни називалися політиками (жителями поліса), а ще дві – блакитні та зелені (венети і прасини) – як мешканці передмістя називалися ператиками. Таким чином, В. К. Надлер враховував територіальний принцип формування партій, але майже не звертав уваги на їхній соціальний склад, зосередившись переважно на розгляді політичних і конфесійних поглядів венетів і прасинів [28, с. 509].

Імператорська влада залежно від того, якої релігійної та політичної програми вона дотримувалася, ставала на бік тієї чи іншої партії, переймаючи навіть її колір [47, с. 21]. Наприклад, імператор Анастасій I (491-518) був прибічником і патроном зелених, а Юстиніан I – блакитних. Конкуренція між фракціями була в цілому вигідною імператорській владі, оскільки давала змогу використовувати протиріччя між ними у власних інтересах. Заступництво з боку влади щодо тієї або іншої з партій значно посилювало її позиції, а тому її члени дозволяли собі пригнічувати членів інших партій і справа нерідко закінчувалася повстаннями і міжусобною боротьбою [47, с. 22].

У цілому наведена В. К. Надлером характеристика церковних партій в узагальненому політичному контексті значною мірою збігається з їхнім сучасним висвітленням в історіографії, відмінностями ж, що стосуються походження, соціального складу, мети і завдань у політичних виступах та повстаннях фракцій, можна у цьому вимірі знехтувати [58; 74; 15; 25; 48; 56; 20; 22; 70; 73; 63; 19 та ін.]. Дійсно, якщо можна продовжувати дискутувати щодо окремих проблем історії фракцій, то «неможливо сумніватися у тому, що партії іподрому об'єднували якнайширші прошарки населення і були важливим фактором соціально-політичного життя міста» [64, с. 143]. Тим більше, що «навіть чи є підстави для переважно релігійного, соціально-класового або антисемітського трактування питання, як немає й підстав зводити все до спортивного хуліганства» [18, с. 42].

Г. Л. Курбатов, характеризуючи значення указу Константина I Великого від 331 р. про акламації, який надавав «народу» законне право висловлювати свою думку щодо діяльності державних адміністративних структур і став важливим поштовхом у справі формування церковних партій, писав про ранньовізантійську державність у дуже схожих до тверджень В. К. Надлера формулюваннях: «...такий закон відображає... саме пізньоантичну специфіку стосунків і характеру державності. Власне кажучи, він переносив на бюрократичні державні структури систему і традиції внутрішньополісних відносин. Державний апарат отримав не тільки великі права, але й обов'язки з регулювання і підтримки міських громад. Закон видається нам суттєвим у багатьох аспектах. По-перше, це неминуче визнання прав «народу» на підставі реального розуміння його питомої ваги і значущості у соціально-політичному житті суспільства, традицій. По-друге, він явно впливає з визнання переважно здорової громадянсько-політичної свідомості більшої частини демосу, тобто на його не гостроконфронтаційно-класовому настрої, а можливості й розумності «діалогу», зняття протиріч і досягнення згоди. Власне кажучи, це і певна форма суспільного контролю над діяльністю державної адміністрації на місцях, визнання його конституційних прав у цілому» [23, с. 78].

Протистояння партій було, з одного боку, цілком вигідним центральній імператорській владі, оскільки дозволяло успішно використовувати протиріччя між ними, спрямовувати соціальну напругу на міжособну боротьбу і виступати у ролі зверхньої сили, яка примирює ворогів. Як зазначає В. І. Кривушин, боротьба фракцій іподрому була «клапаном для випускання пари суспільного невдоволення», вберігаючи, таким чином, імперію від більш серйозних потрясінь [18, с. 44-45]. З другого боку, стихійні виступи фракцій «приховували загрозу для ранньовізантійської політичної системи», результатом влаштованих ними заворушень могли стати «перестановки в державному апараті (зміщення і призначення міських префектів і обласних правителів), анархія у містах (особливо у найбільших агломераціях Сходу) або цілих провінціях (Єгипет, Сирія, Палестина, Іллірик за Фоки) і навіть дезорганізація всього державного управління (за Юстиніана)» [19, с. 105, 103].

Здійснене В. К. Надлером дослідження саме останньої ситуації, яка склалася під час повстання 532 р. в Константинополі, відомого під назвою «Ніка» («Перемагай») за доби правління Юстиніана I, мало підтвердити тезу дослідника про динамічність Візантійської держави, її внутрішню живучість і водночас обмеженість імператорської сваволі демократичними устремліннями народу.

Правління Юстиніана I Великого (527–565) В. К. Надлер змальовує переважно у чорних тонах. Якою би потужною не була законодавча діяльність цього імператора, але вона не могла «перестворити остаточно імперію». Юстиніан не встановив у своїй державі міцного закону про престолонаслідування, він не створив таких органічних установ, які б забезпечили права уряду та народу. Характер випадкового, довільного і анархічного стану залишився і після нього «невід'ємною належністю цієї дивної держави» [47, с. 113].

Негативне ставлення науковця до Юстиніана засновується на тому, що у своєму дослідженні В. К. Надлер спирався переважно на «Таємну історію» Прокопія Кесарійського [51]. Автор правильно звернув увагу на сам характер цього твору, схарактеризувавши його як «отруйний памфлет» [47, с. 113] задовго до Шарля Діля, який, у свою чергу зазначив, що «Таємна історія» – це не історичний твір, а політичний памфлет, в якому «безперечні факти перебільшені і доведені до крайності; окрему пригоду, одиничний випадок Прокопій зводить до загальної практики» [12, с. 12]. В. К. Надлер першим із вітчизняних істориків довів, що автором цього твору був Прокопій Кесарійський і зазначив, що «Таємна історія» лише деталізує те, про що вже написано в «Історії війн з готами, вандалами, персами», і в ній подано всі ті факти, про які не міг або не хотів написати Прокопій у своїй панегіричній історії війн імператора Юстиніана I [47, с. 113].

Щодо причин повстання 532 р. «Ніка» В. К. Надлер писав: «Інтриги і змови, від кого б не походили вони, якими б засобами не володіли вони, здатні здійснити переворот всередині двору, але вони не в силах викликати рух мас. Велике повстання 532 р. було викликане усім попереднім розвитком, усією урядовою системою Юстиніана. Воно було відповіддю населення на репресивні заходи уряду, на його централізаторські та деспотичні тенденції» [47, с. 60-61]. Таким чином, дослідник наголошував на обумовленості народного виступу несприятливою для населення

політикою уряду, але, на жаль, не розвинув свою думку, обмежившись «цим загальним судженням» [64, с. 8, прим. 1]. Окремі випадки в бік найближчого оточення Юстиніана, передусім його дружини, імператриці Феодори, та квестора Трибоніана, яких В. К. Надлер звинувачував у негативному впливі на імператора [47, с. 39, 43, 46-48; 28, с. 509; 35], навряд чи можуть вважатися достатніми для пояснення причин повстання. Значно важливішими є його згадки про обтяжливу податкову політику імператора [47, с. 50-51], яка й стала, по суті, головною причиною виступу.

Таким чином, дослідник правильно визначив основу, але не став деталізувати зміст причин цього повстання. Надалі він неодноразово побіжно зазначатиме їх – економічні, соціальні, політичні, релігійні – детально і докладно описуючи перебіг подій під час події. Як слушно зауважує С. І. Лиман, усі ці причини будуть потім покладені в основу концепції О. О. Чекалової: «Дещо відмінною була лише послідовність викладу цих причин, але не їхньої важливості» [28, с. 510]. Запропонований В. К. Надлером підхід «цілком відображав вплив нової позитивістської методології на вітчизняну візантиністику, яка вступала в період свого розквіту» [28, с. 510].

Науковець зазначав масштабність повстання: «... рух їхній набув характеру революції, і вони не збиралися вдовольнятися пустими обіцянками і маловажливими поступками. Їхня опозиція обернулася тепер проти всієї урядової системи Юстиніана, проти його перших міністрів та помічників» [47, с. 90]. Водночас він проводив аналогії з сучасними йому політичними подіями: «...подальший хід революції вказує нам на явну схожість між громадським рухом у давній Візантії та революційними подіями у Новій Європі. І тут, і там рух походить від порівняно незначних партій (зелених), і тут, і там уряд сам роздуває полум'я революції своїми безтактними невчасними діями» [47, с. 80]. Цим порівнянням історик намагався не стільки модернізувати VI століття, скільки показати близькість політичних подій повстання «Ніка» до європейських революцій Нової доби і, отже, вкотре спростувати тезу про захланність, відсталість і деспотичність Візантійської імперії порівняно з Західною Європою. Значна увага В. К. Надлера до цього питання й обумовила, ймовірно, той факт, що саме у цій частині тексту розвідки фактографічні запозичення з книги В. А. Шмідта є найбільш частими.

Підбиваючи підсумки дослідження наукового доробку В. К. Надлера у галузі візантиністики, необхідно зауважити вторинність його головного дослідження з історії церковних партій за доби правління імператора Юстиніана I порівняно з працею В. А. Шмідта, з якої харківський історик запозичив переважну більшість фактичного матеріалу. Водночас Василь Карлович ставив дещо інші завдання перед своєю розвідкою, яка до того ж початково була орієнтованою на усне сприйняття актовою промовою. Його головною метою було на прикладі розгляду історії ранньовізантійських церковних партій і повстання 532 р. «Ніка» спростувати міф про відсталість і деспотизм Візантії, продемонструвати її бурхливе і стихійно демократичне внутрішньополітичне життя. Ця настанова дозволила науковцю не лише показати в бажаному ракурсі природу ранньовізантійської державності, але й допомогла йому виявити й влучно схарактеризувати низку тих внутрішніх причин, які стали підґрунтям унікальної живучості ромейської держави, на яких і сьогодні акцентують увагу провідні візантиністи світу.

Література

1. Астахова Н. В. Борьба ранневизантийских церковных партий в отечественной историографии / Н. В. Астахова // Российское византиноведение. Итоги и перспективы. Тезисы докладов и сообщений на Международной конференции, посвященной 100-летию Византийского временника и 100-летию РАИК (СПб., 24-25 мая 1994 г.). – М., 1994. – С. 13-15.
2. Астахова Н. В. Борьба церковных партий в истории ранней Византии: (Проблема и ее разработка): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. В. Астахова. – СПб., 1996. – 22 с.
3. Астахова Н. В. К истории изучения политической и конституционной роли ранневизантийских церковных партий в отечественной историографии / Н. В. Астахова // Проблемы социально-политической и культурной истории средних веков. Тезисы докладов XIII научной межвузовской конференции студентов и аспирантов. – СПб., 1994. – С. 21-24.
4. Бардола К. Ю. Система оподаткування у Візантії в IV – IX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / К. Ю. Бардола. – Харків, 2003. – 20 с.
5. Бороздин И. Н. Т. Н. Грановский и вопросы Византии / И. Н. Бороздин // ВВ. – 1956. – Т. 11. – С. 271-278.

6. Васильев А. А. История Византийской империи / А. А. Васильев. – Т. 1. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / Вступит. статья, примеч., научн. ред., пер. с англ. и именной указатель А. Г. Грушевого. – 2-е изд., испр. – СПб.: Алетейя, 2000. – 512 с.
7. Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб.: Алетейя, 2001. – 544 с.
8. Вязигин А. С. Надлер Василий Карлович / А. С. Вязигин // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Харьков, 2007. – С. 282-287.
9. Гамидова М. А. Этапы изучения проблемы цирковых партий Византии в отечественной историографии / М. А. Гамидова // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – <http://www.jurnal.org/articles/2008/hist3.html>
10. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи / Э. Гиббон. – Ч. 5. – М.: Наука, 1999. – 344 с.
11. Грановский Т. Н. Собрание сочинений / Т. Н. Грановский. – 4-е изд. – Москва, 1900.
12. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке / Ш. Диль / Пер. с франц. – СПб., 1908. – 687 с.
13. Домановский А. Н. О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» / А. Н. Домановский // <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm> (Тезисы конф. «Ломоносов – 2001», Москва, 19-20 апреля 2001 г.).
14. Домановський А. М. Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV-IX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. М. Домановський. – Харків, 2007. – 20 с.
15. Дьяконов А. П. Византийские димы и факции (τα μέρη) в V-VII вв. / А. П. Дьяконов // Византийский сборник. – М.; Л., 1945. – С. 144-227.
16. Каплин А. Д. В. К. Надлер – «историк-повествователь», историк-труженик / А. Д. Каплин // Віра і розум. Богословсько-філософський журнал. – 2003. – № 4. – С. 333-336.
17. Каплин А. Д. В. К. Надлер и его труды на ниве исторического Просвещения / А. Д. Каплин // Lauea. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков: Константа, 2007. – С. 214-220.
18. Кривушин И. В. Социальный конфликт в ранней Византии / И. В. Кривушин // Политические конфликты в древности и средневековье. Материалы коллоквиума. Иваново, 14-15 ноября 2000 г. – Иваново: Ивановский гос. ун-т, 2000. – С. 41-48.
19. Кривушин И. В. Цирковые партии в ранней Византии / И. В. Кривушин // Вестник ЛГУ. – 1992. – Сер. 2. История, язык, литература. – Вып. 2 (№ 9). – С. 103-106.
20. Курбатов Г. Л. Еще раз о византийских димах и новой теории Кэмирона / Г. Л. Курбатов // Средневековый город. – Саратов, 1975. – Вып. 3. – С. 2-20.
21. Курбатов Г. Л. История Византии (историография) / Г. Л. Курбатов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1975. – 256 с.
22. Курбатов Г. Л. К проблеме типологии городских движений в Византии / Г. Л. Курбатов // Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества. – Л., 1974. – Вып. 1. – С. 44-61.
23. Курбатов Г. Л. Традиции и новации в истории Византии в русской и зарубежной современной византистике / Г. Л. Курбатов // Средневековая и новая Россия. К 60-летию проф. И. Я. Фроянова. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1996. – С. 76-85.
24. Латишева О. В. Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI – X ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Латишева. – Харків, 2009. – 24 с.
25. Левченко М. В. Венеты и прасины в Византии V-VII вв. / М. В. Левченко // Византийский временник. – 1947. – Т. 1. – С. 164-183.
26. Лиман С. И. Арабское средневековье: история и культура (опыт исследования в украинских землях Российской империи в 1804 – первой половине 1880-х гг.) / С. И. Лиман // Хазарский альманах. – К.; Харьков, 2007. – Т. 6. – С. 140-158.
27. Лиман С. И. Византийское государство и императрица Феодора в оценках историков 50-70-х гг. XIX в. (Р. В. Орбинский и В. К. Надлер) / С. И. Лиман // Людина, культура, техніка в новому тисячолітті: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції НАУ «ХАІ», 24-25 квітня 2007 р. – Харків, 2007. – С. 53-54.
28. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков: ХГАК, 2009. – 688 с.
29. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804-1917) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2008. – С. 51-68.
30. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская история в трудах историков Харьковского университета (1804-1885 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 71-86.

31. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византия в трудах историков Новороссийского (Одесского) университета (середина 60-х – первая половина 80-х гг. XIX в.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2009. – Т. 3. – С. 308-326.
32. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1804 – 1874 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Stratum plus. – СПб.; Кишинева; Бухарест; Одесса, 2003-2004. – Вып. 5: Мастера средневековья. – С. 485-508.
33. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1874-1885 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Stratum plus. – СПб.; Кишинева; Бухарест; Одесса, 2005-2009. – Вып. 5. – С. 500-523.
34. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Деятельность императора Юстиниана I в оценках исследователей украинских земель Российской империи (1804-1885) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Власть, общество и церковь в Византии. – Армавир, 2007. – С. 239-257.
35. Лиман С. И., Сорочан С. Б. История изучения Византии в южных губерниях Российской империи (1804-1874 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного университета. – 2007. – Серия 2: История. История Русской православной Церкви. – Вып. 4 (21). – С. 7-52.
36. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина (1821-1866) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – Серія: Історія. – № 762. – С. 239-251.
37. Лиман С. И. 3 історії німецької діаспори в Харкові у XIX столітті: професор Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840-1894) / С. И. Лиман // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 2. – Харків: Майдан, 1999. – С. 131-146.
38. Лиман С. И. Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук / С. И. Лиман. – Харків, 2010. – 36 с.
39. Литаврин Г. Г. Вместо предисловия / Г. Г. Литаврин // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 5-10.
40. Медведев И. П. Петербургское византиноведение. Страницы истории / И. П. Медведев. – СПб.: Алетейя, 2006. – 334 с.
41. Надлер В. К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV / В. К. Надлер. – 422, VIII с.
42. Надлер В. К. История крестовой эпохи / В. К. Надлер. – Харьков, 1890. – Ч. 1. – 450 с.
43. Надлер В. К. Император Александр I и идея Священного союза / В. К. Надлер. – Т. 1-5. – Харьков, 1886-1892.
44. Надлер В. К. Культурная жизнь арабов в первые века Геджире (622-1100) и ее выражение в поэзии и искусстве / В. К. Надлер. – Харьков, 1869. – 109 с.
45. Надлер В. К. Меттерних и европейская реакция / В. К. Надлер. – Харьков, 1882. – XV, 286 с.
46. Надлер В. К. Причины и первые проявления оппозиции католицизма в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в. / В. К. Надлер. – Харьков, 1864. – 260 с.
47. Надлер В. К. Юстиниан и партии цирка в Византии / В. К. Надлер. – Харьков, 1876. – V, 166 с.
48. Пигулевская Н. В. К вопросу о борьбе демонов в ранней Византии (критический обзор) / Н. В. Пигулевская // Византийский временник. – 1952. – Т. 5. – С. 216-222.
49. Поляковская М. А. Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. / М. А. Поляковская // Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докладов IX научных Сюзюмовских чтений. 24-27 августа 1997 г. – Екатеринбург: УрГУ, 1997. – С. 43-45.
50. Поляковская М. А. Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. / М. А. Поляковская // Поляковская М. А. Византия, византийцы, византилисты. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – С. 289-294.
51. Прокопий Кесарийский. Тайная история // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер. с греч., ст., коммент. А. А. Чекаловой. – М.: Наука, 1993. – С. 316-418, 515-531.
52. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков: Майдан, 2005. – Ч. 1-2. – 1648 с.
53. Сорочан С. Б. Византия IV-IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена / С. Б. Сорочан. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков: Майдан, 2001. – 476 с.
54. Сорочан С. Б., Федоров Ю. В. Византистика в Харьковском университете (40 гг. XIX – 1917 г.) / С. Б. Сорочан, Ю. В. Федоров // II Астаховские чтения (Материалы и тезисы). – Харьков, 1994. – С. 58-59.
55. Страхова Н. П. Василий Карлович Надлер: штрихи к портрету историка / Н. П. Страхова // Русские и немцы: от противостояния к взаимодействию. Материалы научно-практического семинара «Проблемы

- историографии и источниковедения истории российских немцев», г. Волгоград, 17-19 декабря 2006 г. – Волгоград, 2007. – С. 13-22. (Труды Волгоградского центра германских исторических исследований. Вып. 6).
56. Сюзюмов М. Я. Политическая борьба вокруг зрелищ в Восточно-Римской империи IV века / М. Я. Сюзюмов // Ученые записки Уральского гос. ун-та. – 1952. – Вып. 11. – С. 84-134.
 57. Таран Л. Про кризу сучасної української історіографії / Л. Таран // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Частина 2: XX століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 23-27.
 58. Успенский Ф. И. Партии цирка и димы в Константинополе / Ф. И. Успенский // Византийский временник. – 1894. – Т. 1. – С. 1-16.
 59. Файда О. В. Візантиністика в Київській Духовній академії в 1819-1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Файда. – Львів, 2006. – 20 с.
 60. Фомін М. В. Поховальна традиція та обряд у візантійському Херсоні (VI – X ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. В. Фомін. – Харків, 2010. – 20 с.
 61. Хрущева Э. Н. Концепция византийского государства в русской византистике последней четверти XIX – XX вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Э. Н. Хрущева. – Екатеринбург, 2003. – 28 с.
 62. Чаадаев П. Я. Философические письма. Письмо первое, второе / П. Я. Чаадаев // Россия глазами русского. Чаадаев, Леонтьев, Соловьев / Отв. ред. А. Ф. Замалеев. – СПб., 1991.
 63. Чекалова А. А. К вопросу о димах в ранней Византии / А. А. Чекалова // Византийские очерки. – М., 1982. – С. 37-53.
 64. Чекалова А. А. Константинополь в VI веке. Восстание Ника / А. А. Чекалова. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Алетей, 1997. – 332 с.
 65. Чеканов В. Ю. Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Ю. Чеканов. – К., 2009. – 16 с.
 66. Чердніченко А. М. Візантологічні студії в Українській Академії наук (1919 – середина 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. М. Чердніченко. – Київ, 2009. – 16 с.
 67. Черноусов Е. А. Партии ипподрома в Константинополе / Е. А. Черноусов. – Нежин, 1895. – 170 с. (Рукопис, що зберігається у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, шифр одиниці зберігання: 463 107).
 68. Чувпило Л. О. Сходознавство в Харківському університеті (1805 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. О. Чувпило. – Харків, 2002. – 19 с.
 69. Щербань Т. О. З історії візантиністики в Україні / Т. О. Щербань // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 5-17.
 70. Cameron A. I. Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium / A. I. Cameron. – Oxford, 1976.
 71. Finlay G. History of the Byzantine and Greek Empires from 1057 to 1453 / G. Finlay. – London, 1854. – XII, 668 p.
 72. Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire / E. Gibbon. – London, 1776-1788. – Vol. 1-7.
 73. Karlin-Hayter P. Factions, riots and acclamations / P. Karlin-Hayter // Karlin-Hayter P. Studies in Byzantine Political History. Sources and Controversies. – London, 1981. – P. 1-10.
 74. Manojlovic G. Le peuple du Constantinople de 400 à 800 après J. C. / G. Manojlovic // Byzantion. – 1936. – B. 2. – T. XI. – С. 617-716.
 75. Schmidt W. A. Der Aufstand in Konstantinopel unter Kaiser Justinian / W. A. Schmidt. – Zürich: Ohne Verl., 1854. – 294 s.